

A történetírás dinamikája – Braudel amerikai előadásai

*Fernand Braudel: A kapitalizmus dinamikája**

(Fordította: Ábrahám Zoltán és Tóth Gábor.) Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008. 131 oldal.

Fernand Braudel (1902–1985) neve ma már nem ismeretlen Magyarországon a nem történész szakmához tartozó, szélesebb értelemben vett olvasóközönség előtt sem. A 20. századi történetírást mind szemléletében, mind módszertanában megújító francia *Annales*-iskola egyik alapítója, Marc Bloch, valamint ezen „irányzat” harmadik nemzedékének, a *Nouvelle histoire*-nak egyik legemblemikusabb történésze, a középkorász Georges Duby mellett Magyarországon talán Braudel a harmadik leginkább ismert francia történetíró. Ha kizárólag a francia tudományos életben betöltött pozícióit nézzük – a *Sorbonne*, az *École Pratique des Hautes Études*, továbbá a *Collège de France* tanára, a francia Akadémia tagja és a francia társadalomtudományos kutatások egyik fontos bázisát adó *Maison des Sciences de L’Homme* létrehozója volt –, személye már önmagában is felkeltheti a francia szellemi élet és a historiográfia iránt érdeklődők figyelmét. Történetírói hírnevét azonban korántsem csupán tanári és tudományszervezői tevékenységének, hanem a történeti tudásunkat átformáló monográfiáinak, a történetírás gyakorlatát megújító műveinek köszönheti.

Ennek ellenére Braudel magyarországi recepciója meglehetősen egyenetlennek mondható. Az életmű gerincét alkotó, három nagy és vaskos kötete közül teljes egészében csak kettőt fordítottak le magyar nyelvre. Az eredetileg disszertációnak készült, és az 1949-es publikálása után a szerző számára világhírnevet hozó *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*¹ című munka csak 1996-ban jelenhetett meg magyarul. Kései alkotása, az 1986-ban megjelent *Franciaország identitása*² is csak 2004-től olvasható magyar nyelven. Az életmű centrumában elhelyezkedő, s egyben a Braudel által képviselt új történelem-szemlélet egyik legjellegzetesebb alkotásának, az *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század*³ című háromkötetes munkának azonban mindmáig

* A kötet eredetileg 1985-ben jelent meg: Braudel, Fernand 1985: *La dynamique du capitalisme*. Arthaud, Paris.

¹ Braudel, Fernand 1949: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l’époque de Philippe II*. A. Colin, Paris. Magyarul: Braudel, Fernand 1996: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. I–III. kötet. Akadémiai Kiadó – Osiris, Budapest.

² Braudel, Fernand 1986: *L’Identité de la France*. Arthaud – Flammarion, Paris. Magyarul: Braudel, Fernand 2003–2004: *Franciaország identitása*. I–II. kötet. Helikon, Budapest.

³ Braudel, Fernand 1979: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XV–XVIIIe siècle*. A. Colin, Paris.

csak az első, *A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen* (*Les Structures du quotidien: le possible et l'impossible*) címet viselő kötete jelent meg magyarul.⁴ A hiányzó kötetekből csak részleteket közöltek magyar folyóiratok.⁵ Ezért is öröndetes, hogy némi kárpótlásul a félbemaradt vállalkozásért, 2008-ban az Európa Kiadó *Mérleg* sorozatában végre magyarul is megjelenhetett azon előadások anyaga, melyeket a szerző 1976-ban, az egyesült államokbeli John Hopkins Egyetemen tartott, összefoglalva az akkor még megjelenés előtt álló, fent nevezett *grand oeuvre* mindhárom kötetét.

A könyv magyar címe némileg megtévesztheti a Braudel életművét kevésbé ismerő olvasót, noha a mű fordítói szakmailag indokolt módon követték a kötet francia, olasz és német változatának címvariánsát. Az angol címváltozat valamilyen pontosabban tárja fel a braudeli gondolkodásmódnak a kötetben is kifejtett főbb kategóriáit: *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism* (*Gondolatok az anyagi kultúráról és a kapitalizmusról*). Az angol cím ugyanis a többi változathoz képest a – későbbiek során általam is részletezni kívánt – jellegzetes braudeli problémakezelés és fogalomalkotás hármasságából (*anyagi kultúra, [piac] gazdaság és kapitalizmus*) több elemet is képes láthatóvá tenni.

A szakirodalom⁶ a Braudelta olyannyira jellemző hármasság fogalomalkotás, illetve elemzési kategória konstruálása kapcsán leginkább a szerző *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* című disszertációjában is kifejtett, az időbeli változások történeti kezelésének hármasságát szokta megemlíteni. Eszerint a természeti, gazdasági és társadalmi változásoknak létezik egyfajta, több évszázadon átnyúló „hosszú időtartama”, mely merev strukturális jellemzőkkel bír, és szinte a mozdulatlanság jellemzi. Erre a masszív, lassan formálódó struktúrára épülnek rá a gazdaság több évtizedes, esetleg évszázados konjunkturális ciklusai, végül pedig a felszínen a gyorsan változó (történelmi) eseményeket lehet megfigyelni.

A braudeli életműnek azonban hosszabb távon nemcsak a történeti idő újszerű tagolását leíró elmélet az egyetlen tanulsága, hanem sajátos, új utakra vivő történelemszemlélete is. Braudel történetírásának tárgya ugyanis – ahogy ő maga is kiemeli – „nem az előkelő történelem” (15.), vagyis, méltó módon az *Annales* szellemiségéhez nem célja valamiféle eseménytörténet elbeszélése, illetve a politika- vagy kultúrtörténeti szempontból egyébként fontos személyek életrajzáinak az összeállítására. A szerző hangsúlyozza, hogy az általa képviselt történetírásnak

⁴ Braudel, Fernand 1985: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. (Első kötet.) A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* (Fordította: Pődör László.) Gondolat, Budapest. A Gutta Könyvkiadó által megjelentetett, 2004-es kötet végén a szerkesztők 2004-re terveztek *Az árucserre működése* című második, és 2005-re *A világ ideje* című harmadik kötetet.

⁵ A harmadik kötetből jelentek meg részletek: Braudel, Fernand 1980: *Anyagi civilizáció, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVIII. században.* 3. kötet – *A világ ideje* (részlet). *Világtörténet* (2.) 4. 3–69; Braudel, Fernand 1991: *Piacgazdaság és kapitalizmus. Világosság* (32.) 9. 643–652.

⁶ Lásd például: Benda Gyula – Szekeres András 2007: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* L'Harmattan – Atelier, Budapest, 158; Hartog, François 2006: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat.* L'Harmattan – Atelier, Budapest, 24.

ugyan az emberiség egész történelme a tárgya, de azt alapvetően gazdaságtörténeti szemszögből vizsgálva. Ebből következően Braudelt a kora újkort és a modernitást tanulmányozva olyan problémák foglalkoztatják, mint például a hosszabb távon létező és mélyben gyökerező egyenlőségek és egyenlőtlenések eredete, valamint az ipari forradalom előtti gazdaságok sajátos („lomhaság, merevség” versus „szűk hatókörű, de eleven életerős mozgások”) kettőssége. (16.)

Ahhoz azonban, hogy alaposabban is megérthessük a braudeli koncepció eredetiségét, meg kell vizsgálnunk téziseinek központi fogalmait, vagyis azt, hogy mit ért anyagi kultúra, piacgazdaság és kapitalizmus alatt. A szerző értelmezése szerint a gazdaságnak a 14. és a 18. század között létezett egy jelentős, a piactól érintetlen, legalsó szintje, melyet leginkább az anyagi élet kifejezésével lehetne összefoglalni: „Az anyagi élet, ahogyan én értem, mindazon dolgok összessége, amelyeket az emberiség korábbi történelme folyamán saját élete részévé tett, amelyek mintegy zsigereibe ivódtak: e hajdani tapasztalatok vagy serkentő szerek mára mindennapos szükségletekké, banalitásokká váltak.” (19.) Braudel anyagi kultúra fogalma tulajdonképpen rokonítható a történeti néprajz problémafelvetésével. Amikor ugyanis az elemzése során Braudel olyan profán kérdéseket tesz fel, hogy mit ettek, mit ittak, mit viseltek és hol laktak a történelem cselekvői (22.), akkor lényegében akár több évszázadra visszanyúló, a néprajztudomány által is vizsgált, mindennapi rutin cselekedetekre kérdez rá. Ezen a ponton ironikus módon kritizálja is a hagyományos történetírást, melynek kapcsán megjegyzi, hogy „művelőinél az ember nem iszik és nem eszik”. (22.) Azt, hogy a történészek ennyire elhanyagolják a hétköznapi élet tevékenységeit, a mindennapos szokásokat, Braudel a történetírás nagy hiányának tartja. (27.)

A mindennapi élet közegetől különíti el az árucseré világot, a piacot, végső soron pedig az erre épülő gazdasági rendszert: a piacgazdaságot. A rendezett és szabályozott piacra – mely összekötő kapocsként szolgál a termelés és a fogyasztás között – Braudel kiemelt figyelmet fordít a munkájában. Elsősorban olyan gazdasági tevékenységként tekint a piacra, amelyik egyfajta hajtóerőként, „keskeny, de életerős övezet”-ként szolgál, és ahonnan az újdonságok és a vállalkozások kiindulnak, továbbá ahonnan a növekedés ered. (28.) Ugyanakkor mégsem mondható az, hogy a szerző elemzése során idealizálná a piaci folyamatokat, sőt nagyon is realista módon hangsúlyozza, hogy a piacot történelme során gyakran befolyásolták, manipulálták, illetve monopóliumokon keresztül kisajátították. Mintegy szakmai krédóként foglalja össze a piacgazdasággal kapcsolatos álláspontját: „Nem tagadom, hiszek a piacgazdaság erényeiben és fontosságában, de nem hiszek uralma kizárólagosságában.” (54.) Braudel kötetének harmadik fontos elemzési kategóriája a kapitalizmus, ami alatt sokan a marxí értelemben vett, nagyrészt a 19. századtól kezdve működő, és az ipari forradalommal együtt létrejött termelési módot értik. Braudelt azonban nem ez a megközelítés, hanem a pénzügyi és a kereskedelmi kapitalizmus kora újkori, világméretű elterjedésének a problémája foglalkoztatja. A kapitalizmus szerinte „az a mód, ahogyan a tőkés szabályozza a tőke nem túl altruista célokért történő beillesztésének ezt

a folytonos játékát”. (58.) A braudeli kapitalizmus-fogalom mindenekelőtt olyan cserét jelent, amely megkerüli a szabályozott piacot, monopolisztikus törekvésű és egyben uralkodó hajlamú is, vagyis a „kapitalizmus a csúcson zajló vagy a csúcsra törő tevékenységekből ered”. (123.)

Jelen recenzió keretében a szerző elemzési kategóriáinak felvázolásán túl elsősorban arra teszek kísérletet, hogy a braudeli elméletből kibontsam a szerzőnek a történelemről, pontosabban a gazdaságtörténetről vallott elképzeléseit, s egyben megvilágítsam történeti praxisának néhány lényeges elemét is.

Kötetében Braudel rendkívül tömör és elegáns definícióját fogalmazza meg a történelemnek, amikor azt állítja: „Történelem: vagyis formák és tapasztalatok kronologikus egymásra következése.” (87.) Braudel ugyanis azt a régi történetírói hagyományt képviseli explicit módon, amelyik a múlt és a jelen egymásra irányuló reflexivitásának kiemelt ismeretelméleti funkciót, magyarázó szerepet tulajdonít. Fernand Braudel történetírói gyakorlatában a jelenben megszerzett tapasztalatok egyben a múltra irányuló kérdésfeltevések és a történeti válaszok inspirálójává válnak. A múltbeli tapasztalatok pedig a jelen megértésének eszközeként is szolgálnak. A kötetben például a múlt és a jelen egyfajta – a történetíró által felismert – diskurzusában válik érthetővé az angol ipari forradalom egyedisége és a harmadik világ jelenbeli (értsd: 1970-es évekbeli) iparosodásának legtöbb problémája: „A múlt tapasztalatai a jelen életünkben hatnak tovább, szüntelenül gyarapítva azt. Ma már sok történész kezd rájönni, hogy az ipari forradalom jóval a 18. század előtt kezdődött el. Ennek az egyik legjobb bizonyítékát azok a mai fejlődő országok szolgáltatják, amelyek most kísérlik meg az ipari forradalmukat – sikertelenül, noha ott van előtük a sikeres modell.” (57.)

Braudel munkamódszerére nagyon jellemző a térbeli és időbeli koordináták keretei között megkonstruált globális vagy regionális összevetéseken alapuló strukturális elemzés, ezek alapján pedig az egyedi jellemzők, specifikumok kibontása és értelmezése. Braudel a kora újkori európai modernizációról is (persze némi kitekintéssel a modern korra) egy, a földrajzi és időbeli koordináták által strukturált, alapvetően a centrum–periféria felosztásra épülő modellt dolgozott ki. E modellt leginkább a szintkülönbségeket színskálával jelző domborzati térképekhez lehetne hasonlítani. Elemzése során a szerző, hivatkozva Immanuel Wallerstein nézőpontjára, a gazdasági világok három jellemzőjét különíti el: a határokat (a földrajzi teret, melyet magukba zárnak), a centrumot és az övezeteket (mag, régió, köztes régió és periférikus zónák vagy peremzónák).

Braudel történetírását az 1960-as és 1970-es években még a totális történelem megalkotásának az igénye, valamint az elmélyült, szintetizáló fogalmi gondolkodás és ezzel szoros összefüggésben a többi társadalomtudománnyal való kooperáció jellemezte. Az *Annales* sikere nyomán Braudel, követve a Marc Bloch-i programot, a társadalomtudományos együttműködésben a megújult történetírásnak szánt integráló, domináns szerepet. Erre gondolt akkor is, amikor magabiztosan arról írt, hogy a „fejlődésben lévő történetírás [...] szükség-

képpen magába olvasztja a többi embertudományt is”. (14.) Az általa javasolt megközelítés – az 1980-as és 1990-es évek mikroszintű vizsgálatait, lingvisztikai, kulturális, kontextuális és egyéb fordulatai nyomán, de mindenekelőtt a történeti ismeretelméleti reflexió elterjedése miatt – ma már némileg elavultnak számít, mivel kevésbé vet számot a történeti megismerés nyelvi, kulturális és intézményi kötöttségeivel. Ugyanakkor jelen kötet kapcsán azt sem árt tudatosítani, hogy a történeti kutatás számára a braudeli felfogás bizonyos szempontból máig megkerülhetetlen.

Braudel leginkább az általa felvetett problémák inspiráló ereje miatt annyira időszerű még napjainkban is a történetírás számára. Ez nagyrészt az általa kialakított írásmódnak, elemzési módszernek köszönhető. Frederic C. Lane-nek a John Hopkins Egyetemen tartott előadásról szóló beszámolója szerint (131.) Braudel megjegyezte, hogy gyűlöli a definíciókat. A kötetben is észre lehet venni, hogy a pontos, precíz, az adott fogalom minden elemére kiterjedő meghatározások ugyan sokszor hiányoznak, mivel az ezzel járó fogalmi kötöttséget a szerző kerüli, de a fogalmak megvilágítására használt szemléletes példák, szóképek, összehasonlítások révén a történeti valóság egy-egy elemét Braudelnek meggyőző erővel sikerül ábrázolnia. Ugyanakkor a precíz definícióalkotás hiányát az is indokolhatja, hogy írásaiban Braudel sok esetben nem zár le végérvényesen egy problémát, gyakran hagy nyitva bizonyos kérdéseket, inkább csak töprengéseit, az adott témát érintő gondolatainak pillanatnyi állapotát közli. Így a szöveg inspiráló ereje abban rejlik, hogy a braudeli kérdések gyakran fontosabbak lehetnek, mint a kutatás által (ideiglenesen) adott válaszok. Ez a történeti kifejezés mód is jelzi, hogy Braudel tökéletesen tisztában volt a történeti kutatás korlátaival, időbeli meghatározottságával. Kötetein hosszú évekig dolgozó, az adott problémákat újra és újra megfogalmazó történészként *A kapitalizmus dinamikája* című kötet elején némi rezignáltsággal jegyzi meg: „Huszonöt évet áldoztam a *Méditerranée*-nek, húszat a *Civilisation matérielle*-nek. Ez pedig kétségtelenül sok, nagyon sok.” (14.) Jelen könyve zárófejezetében pedig történelemfilozófiai perspektívából tekint a munkásságára, és eközben saját kutatásainak a korlátaival is számot vet: „A történelem mindig újrakezdődik, mindig készülőben van, s mindig meghaladja önmagát. E sorsban osztozik az összes embertudományal. Nem hiszek hát abban, hogy az általam írt történelmi munkák az elkövetkezendő évtizedekben is érvényesek maradnak. Egy könyv sem íródik egyszer s mindenkorra – ezt mindannyian tudjuk.” (126.)

Mindenképpen szólni kell Braudel sajátos, sok esetben szinte költői képeket használó stílusáról, melyet a két fordító, Ábrahám Zoltán és Tóth Gábor elismerésre méltóan letisztult formában közvetít, s magyar nyelven is érzékelteti a francia élőbeszéd közvetlenségét, eleganciáját. A nagy ívű szemléletes költői hasonlatokra, metaforákra álljon itt néhány példa: „A nagyon régi és mindig eleven sok évszázados múlt pontosan úgy torkollik a jelenbe, ahogyan a bővizű Amazonas az Atlanti-óceánba önti zavaros vizét.” (18.) Egy másik helyen a történeti megismerés folyamatát metaforikus eszközökkel ábrázolja: „Mélységes mély

történelemről beszéltem az imént. Ezt a történelmet nem felfedezzük, hanem megvilágítjuk.” (93.)

Fernand Braudel mindenekelőtt a modern gazdaság eredetéről (vagyis a piacgazdaság és a kapitalizmus születéséről) vallott, és az 1970-es években kifejtett koncepciója miatt leginkább a Max Weber, Werner Sombart, Alexander Gerschenkron és Immanuel Wallerstein által fémjelzett, a gazdasági modernitás eredetére átfogó magyarázó modelleket létrehozó 20. századi szociológusok, gazdaságtörténészek sorába illeszkedik. A kora újkor gazdaságtörténetéről létrehozott narratívája viszonyítási pontként, referenciaként a kutatások mai menetét is befolyásolja. Ha röviden akarjuk összefoglalni Braudel szemléletének legfontosabb elemeit, akkor azt mondhatjuk, hogy a gazdasági jelenségeket a szerző a múlt és a jelen összefüggésében, komplex folyamatokként, a társadalmi és gazdasági struktúrák globális összehasonlításával elemzi. Ugyanakkor jelen kötetében is egy hármas fogalmi modellre építi analízisét, melyben megkülönbözteti az anyagi kultúra, a piacgazdaság és a (sokak számára talán meglepő módon a piacgazdaságtól elválasztott) kapitalizmus fogalmát. Braudel könyve tehát a totális történetírás igényével, problémaközpontú szemléletével és kérdéseinek inspiráló erejével megalkotása után több évtizeddel is képes szakmailag hiteles módon a történelem élményszerűségét adni történésznek és laikusnak egyaránt.

Kosárhó László